ISSN 2231-673X
UGC Care Listed Journal

तिफण

वर्ष १२ वे अंक १ ला
एप्रिल, मे, जून २०२१

महामानव
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
अभिवादन विशेषांक

अनुक्रमणिका - 03

अ.क्र.	प्रकरण	
•	शुभेच्छा – प्रा. कार्तिक पाटील	05
•	शोध महानवाचा : संपादकीय – प्रा. प्रफुल एम राजुरवाडे	07
1	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा वैचारिक वारसा – प्रा. प्रकाश उत्तमराव हनवते	13
2	भारतीय वर्ण व्यवस्था आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार डॉ. अतुल म. महाजन	20
3	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कुटुंबनियोजनावरील विचार – प्रा. डॉ. महेंद्र गजधाने	26
4	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे सामाजिक व आर्थिक विचार – प्रा. पितांबर विठोबाजी पिसे	30
5	डॉ. आंबेडकरांची सामाजिक चळवळ – डॉ. प्रा. दिपक महाजन	35
6	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे वृत्तपत्रीय कार्य – प्रा.डॉ.राजेंद्र गुलाबराव काकुस्ते	43
7	स्त्रि स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा – हिंदू कोड बिल प्रा. डॉ. उषा खंडाळे	49
8	महिलांचे मुक्तीदाता . डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – डॉ. कैलास फुलमाळी	54
9	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री विषयक कार्य – प्रा. रामा गोरोबा कांबळे	60
10	स्त्री उत्थानात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या हिंदु कोड बिलाचे योगदान – प्रा.डॉ.नथ्थु सिताराम गिरडे	63
11	बाबासाहेबांचे स्त्रीमुक्तीचे विचार व कार्य प्रा. डॉ. दीपक पां. लोणकर	67
12	महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री कल्याणासंबंधी विचार –प्रा. डॉ. सारीका चौधरी	73
13	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि शिक्षण – डॉ. संदिप बाळकृष्ण सातव, प्रा. हुमेश्वर डी. आनंदे, प्रा. अरूण व्हि. पिसे	78
14	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार- डॉ. राहुल गोपीचंद सनेर	84
15	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची आर्थिक विचारकांती – प्रा. राहुल मोरेश्वर लभाने	88
16	डॉं बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक .- डॉ.शशिकांत गोकुळ साबळे,	96
17	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा अर्थशास्त्रीय दृष्टीकोन डॉ. प्रज्ञा एस. जुनघरे	103
18	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक समरसता तत्त्वातून निरोगी अर्थव्यवस्थे वरील परिणाम – एक विवेकशील दृष्टीकोन डॉ. हितेश मा. दडमल	106
19	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व लोकशाही – डॉ. संदिप बाळकृष्ण सातव,	112
20	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या क्रांतिऊर्जेतुन साकारलेले कवी – मनोहरांचे चिंतनकाव्य संशोधक – तुळशीराम शंकर कांबळे	115
21	भारतरत्न डॉ .बाबासाहेब आंबेडकर आणि लोकशाही तत्वज्ञान – प्रा. डॉ. राहुल यशवंतराव निकम .	122
22	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची राज्य समाजवादाची संकल्पना : एक चिकित्सक अवलोकन डॉ. किर्तीकर वाल्मिक भीमराव	130
23	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांच्या जीवनकार्यातील साम्यस्थळे – प्रा. डॉ. विषाखा कायंदे	135
24	डॉं बाबासाहेब आंबेडकर यांची धर्मांतर घोषणा: एक ऐतिहासिक अवलोकन - डॉ. सुर्यकांत महादेवराव कापशीकर,	142
25	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धम्मक्रांतीचे ऐतिहासिक महत्त्व – प्रा. संतोष गोहकार	151

डॉ.आंबेडकर आणि स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांच्या जीवनकार्यातील साम्यस्थळे

प्रा.डॉ.विशाखा कायंदे

महाराष्ट्र हे क्रांतीकारक, समाजसुधारक आणि विचारवंत या सर्वांची परंपरा असलेले राज्य आहे. छत्रपती शिवरायांच्या काळापासून जसा पराक्रमाचा वारसा या महाराष्ट्राच्या मातीने सुरु ठेवला आहे. तसाच वैचारिक वारसाही जोपासला आहे. समाजाला दिशा देण्याच्या कार्यात महाराष्ट्रातील विचारवंतांचा फार मोठा वाटा आहे. त्यातीलच दोन व्यक्ती महाराष्ट्राच्या मातीत जन्माला आल्या. एक हिंदू धर्मातील दलित पण लढाऊ जमात असलेल्या महार कुळात जन्मलेली आणि संपूर्ण देशभर अस्पृश्य समाजात स्वाभिमानाची चेतना पेटविण्यासाठी अनेक वर्षाची अंधारपर्वाची नाळ तोडून स्वत्व जागविले ते ज्ञानतपस्वी, प्राध्यापक, संशोधक, अधिवक्ता, बॅरिस्टर भीमराव रामाजी आंबेडकर. तर दुसरी व्यक्ती हिंदू धर्मातील ब्राम्हण कुळात जन्मलेली आणि संपूर्ण देश ज्यांनी क्रांतिविचाराने भारुन टाकला, ते क्रांतीसूर्य, क्रांतिकारकांचे मुकुटमणी, स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर!

या उभयतांनी हिंदू धर्मातच नाही, तर संपूर्ण देशभर व इतर राष्ट्रातही आपल्या हिमालयी कर्तृत्वाचा, जाज्वल्य राष्ट्रभक्तीचा ठसा जनमानसावर उमटविला. या दोन्ही नेत्यांनी आपल्या देशातील समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी अपार कष्ट घेतले. त्यांची देशसेवा ही समाज सुधारणेच्या कार्यात ऐकमेकांना पुरक अशीच होती. सकृतदर्शनी समाजाला भिन्न व विरुद्ध टोकाची भासणारी ही दोन व्यक्तिमत्वे मात्र हिंदूस्थानवर अंतःकरणापासून प्रेम करणारी व अस्पृश्यांच्या व हिंदूस्थानच्या हितासाठी समर्पित जीवन जगत होती. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर व स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांचे जीवनच वैविध्यपूर्ण घटनांनी व्यापलेले आहे. हे दोन्ही नेते स्वतः करिता जगलेच नाहीत. उभं आयुष्य ध्येयसिध्दी साठी एक साधन म्हणून वापरलं.

भारताच्या इतिहासात विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धाला विशेष असे महत्त्व आहे. या काळात राष्ट्राच्या इतिहासात विविधांगी घटनांची मांदियाळीच पहायला मिळते. ज्यामध्ये विशेषतः राजकीय,सामाजिक,सांस्कृतिक इत्यादी क्षेत्रात घडणाऱ्या घटनांचे पडसाद परस्पर क्षेत्रात उमटलेले दिसतात.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्वातंत्र्यवीर सावरकर हे आपापल्या ठरलेल्या ध्येयाचे परमोच्च शिखर पादाक्रांत करणारे पण वेगवेगळ्या वाटेने मार्गक्रमण करणारे रोहक ठरले. जाज्वल्य राष्ट्रभक्ती हा दोघांचाही समान गुण होता. अर्थातच राष्ट्रविषयक दोघांचेही विचार तत्वज्ञान जवळजवळ एकच होते. दोघांनीही "सामर्थ्याची कधीही उपेक्षा होत नाही आणि दुर्बलांना उपेक्षेशिवाय दुसरे काहीही मिळत नाही म्हणून बलवत्तर तोच श्रेष्ठ ठरतो." हे तत्व राष्ट्राच्या व व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यासाठी महत्त्वाचे मानले होते.

व्यक्तिमत्व जडणघडणीतील प्रेरणास्थाने:

भारतीय वर्णव्यवस्थेमुळे शुद्रातिशुद्रांचे व्यक्तिमत्व लयास गेले होते. अस्तित्वहीन झाले होते.अशा वातावरणात बाबासाहेबांच्या युगप्रवर्तक व्यक्तिमत्वाची जडणघडण होत होती. त्यांच्या या जडणघडणीत त्यांनी अनेकांकडून प्रेरणा घेतल्या होत्या. त्यात त्यांचे सैनिकी पेशातील वडील व आजोबा, ज्यांनी शिक्षणाचे महत्त्व जाणून तसेच शिक्षणामुळेच माणसाला महानपण येते याची जाणिव ठेवून स्वतः शिक्षण घेतले व आपल्या मुलांनाही शिक्षण घेण्यास प्रवृत्त केले. तसेच त्यांना लाभलेल्या अनेक शिक्षकांमुळे त्यांचे व्यक्तिमत्व घडत गेले. त्यात पेंडसे, आंबेडकर, केळूसकर इ. शिक्षकांचे महत्त्वाचे संस्कार होते. त्याचप्रमाणे ज्यांना ते आपले गुरु मानीत ते ज्योतिबा फुले, कबीरपंथीय आई-वडील, पत्नी रमाबाई व ज्यांनी बाबासाहेबांना त्यांच्या शिक्षणासाठी आर्थिक मदत केली ते बडोदयाचे राजे सयाजीराव गायकवाड, गौतम बुद्ध, पाश्चात्य देशातील त्यांचे मार्गदर्शक एडवीर.आर.ए.सेलिग्मन, सहकारी मित्र-मैत्रिणी या सर्वांच्या प्रेरणेमुळे त्यांना अभूतपूर्व अथांग सागरा सारखे व्यक्तिमत्व लाभले होते.

सधन आणि नावाजलेल्या कुटुंबात सावरकरांचा जन्म झाल्यामुळे कोणतेच सामाजिक चटके त्यांना बसले नाहीत. वंशपरंपरागत बुध्दिमत्ता, चाणाक्षपणा, अभ्यासूवृत्ती, धार्मिक व संस्कारक्षम कौटुंबिक वातावरण आणि सर्व साहित्यप्रकाराचं बाळकडू लहानपणीच आई-वडिलांकडून मिळाले होते. 'केसरी', 'मराठा' ही वृत्तपत्रे वाचून व घरात त्यावरील चर्चा ऐकून लहानपणापासूनच सावरकर टिळकांच्या जहाल धोरणाकडे आकर्षित होत गेले.आणि लोकमान्य टिळकांना ते आदर्श वीरपुरुष मानत होते. त्याचप्रमाणे जहाल राष्ट्रीय लेख लिहिणारे 'काळ' कर्ते शि.म.परांजपे यांना सुद्धा सावरकरांनी आपले आदर्श मानले होते. बालवयातच छत्रपती शिवाजी महाराज या आपल्या गुरुकडून प्रेरणा घेऊन, ज्याप्रमाणे शिवरायांनी मावळयांसोबत करंगळीचा रक्ताभिषेक करुन स्वराज्याची प्रतिज्ञा घेतली त्याचप्रमाणे सावरकरांनी त्यांची कुलदैवता शस्त्रधारी अष्टभूजादेवी समोर रक्ताभिषेक करुन स्वातंत्र्याची प्रतिज्ञा घेतली होती. विश्वस्तरावरील क्रांतिकार्याच्या क्षेत्रातील अग्रणी देशभक्त इटलीचे 'जोसेफ मॅझिनी' हे सावरकरांचे राजकीय प्रेरणास्थान होते. या सर्व थोर पुरुषांच्या विचारांचा पगडा सावरकरांवर होत गेला आणि सावरकरांचे शतपैलू व्यक्तिमत्व तयार होत गेले.

या दोघांचाही सहसंबंध अभ्यासताना एक महत्त्वाचा घटक लक्षात येतो, तो म्हणजे त्यांच्यात असलेले जन्मजात गुण, बाल-कुमार वयातले चांगले वाईट अनुभव, समाज संस्कार, त्यांच्यावर प्रभाव पाडणाऱ्या व्यक्ती या सर्वांचे पडसाद त्यांच्या पुढील आयुष्यावर परिणाम करते झाले व त्यांचे व्यक्तिमत्व घडत गेले.

विदेशातील शिक्षण :

'प्रत्येक माणसाच्या आयुष्यात जेव्हा संधीची लाट येते, तेव्हा त्या संधीचा योग्य प्रकारे उपयोग त्याने केला तर, त्या मनुष्यास वैभव प्राप्त होते.' या शेक्सपिअरच्या उक्ती प्रमाणे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्वातंत्र्यवीर सावरकर ही दोन उत्तुंग व्यक्तिमत्वे परदेशात शिष्यवृत्ती घेऊन शिकायला गेली. दोघेही परदेशात सकृतदर्शनी उच्च शिक्षणासाठी गेले असले तरी दोघांचेही ध्येय वेगळे होते. आंबेडकर व सावरकर दोघेही स्वातंत्र्याच्या लढ्यासाठीच परदेशी गेले होते. बाबासाहेबांना संपूर्ण देशातल्या गावातले-उंबरठ्यातले स्वातंत्र्य प्रथम मिळवायचे होते तर; उंबरठ्याबाहेरील संपूर्ण गावाचे-देशाचे स्वातंत्र्य सावरकरांना मिळवायचे होते. थोडक्यात चार भिंतीच्या आतल्या स्वातंत्र्यासाठी, समतेसाठीचा लढा आंबेडकरांना द्यायचा होता; तर घराबाहेरील असलेल्या पण घरावर अंमल गाजवणाऱ्या इंग्रजांना सावरकरांना हाकलायचे होते.

सावरकरांनी तेविसाव्या वर्षी ज्या ऐतिहासिक लंडन म्युझिअम मध्ये संशोधन केले. तेथेच प्रा. आंबेडकरांनी आपले संशोधन सुरु केले. तेव्हा त्यांचेही वय तेवीस वर्षच होते. सहा-सात वर्षाच्या परदेश शिक्षणाच्या कालखंडात आंबेडकरांनी एम.ए, एम.एस.सी, डी.एस.सी, डॉक्टर ऑफ फिलॉसॉफी, बॅरिस्टर इत्यादी पदव्या संपादन केल्या व अनेक प्रबंध लिहिले. तर लंडन मधील चार वर्षाच्या कालखंडात सावरकरांना विद्यापीठाची बॅरिस्टर ही पदवी मिळाली, परंतु राष्ट्राला स्वातंत्र्य मिळावे म्हणून केलेल्या कार्यामुळे इंग्रजांनी त्यांची ती पदवी हिसकावून घेतली.

परदेशातील दोघांचेही कार्य यशस्वी झाले. उच्चभ्रू समाजाने उच्चविद्याविभूषित आंबेडकरांना प्राध्यापक, वकील म्हणून स्वीकारलं. ज्ञानाला मान मिळाला. तर सावरकरांमुळे संपूर्ण जगात भारतीय क्रांतिकारकांचे कार्य

प्रसिध्द झाले. इंग्रज शासनास उतरती कळा लागली. आंतरराष्ट्रीयस्तरावर 'मार्सेल्सची उडी' गाजली आणि फ्रान्सचे इंग्लड समोर शरण जाणे साऱ्या जगाने बघितले. इंग्रजांना क्रांतिकारकांची दखल घेणे भाग पडले.

संघटन कार्य :

प्रत्येक व्यक्ती कोणत्याही प्रश्नाकडे, समस्येकडे पाहताना, त्याची उकल करण्यासाठी अनुभवाची शिदोरी व बुध्दिमत्ता वापरते. अशी उच्च दर्जाची माणसे स्वतःचे विचार एकदा पक्के झाल्यावर त्याला सिद्ध करण्यासाठी, कृतीत आणण्यासाठी आयुष्याचा आटापीटा करतात. प्रसंगी आयुष्य पणाला लावतात.

आंबेडकरांची अस्पृष्यता निवारण मोहीम, ही मोहीम नसून जीवनसंघर्ष होता. संपूर्ण बहिष्कृत समाज स्वातंत्र्योद्याविना तडफडत होता. सर्व बांधवांना त्यांचा हक्क मिळण्यासाठी, स्वातंत्र्याचा श्वास घेण्याचा, एकच ध्यास आंबेडकरांना लागला होता. कारण आंबेडकर स्वतः अस्पृश्य असल्यामुळे त्यांना अस्पृश्यांच्या सर्वांगीण वेदनांची, दुःखाची जाणीव होती, त्या दुःखावर फुंकर घालण्याबरोबरच त्यांना त्यांच्या दुःखाची जाणीव करुण देणे हेही महत्त्वाचे होते. अस्पृश्यता निवारण मोहीम ही दयेवर आधारित न होता त्यांच्या हक्कासाठी लढली गेली पाहिजे, असे आंबेडकरांना वाटे. 'गुलामाला त्याच्या गुलामीची जाणीव करुन द्या, म्हणजे तो आपोआपच संघर्ष करेल' असे त्यांचे म्हणणे होते.

प्रारंभीच्या काही वर्षात समाजजागृती आणि संघटन यावरच त्यांचा भर होता. म्हणून 'संघटित व्हा' हा नारा त्यांनी दिला. कारण संघटन शक्तीनेच सामाजिक, धार्मिक व राजकीय प्रश्न सोडविता येतात, हे डॉ.आंबेडकरांना ज्ञात होते. त्यातूनच लहान लहान खेडी अन् शहरे हयातील स्वजनांना ते तिखट उपदेश करीत. त्यांच्या स्वाभिमानाला छेडीत, डिवचत, त्यांची मृतप्राय झालेली मने जागी करीत, त्यांना स्वावलंबनाची संजीवनी देत. आंबेडकरांची भाषणे अभ्यासपूर्ण व मनाचा ठाव घेणारी असत. आपल्या अमोघ वक्तृत्वाने आंबेडकरांनी देशभर क्रांती घडवून आणली. आंबेडकरांच्या उपदेशाने नि तेजस्वी विचारांनी अस्पृश्यांना हळूहळू चालना मिळू लागली आणि अनेक कार्यकर्ते जागृत होऊन संघटीत होऊ लागले आणि तालुका आणि जिल्हास्तरावर परिषदा भरवू लागले. प्रांतिक स्तरावरील 'बहिष्कृत हितकारिणी सभा'(१९२४) आणि अखिल भारतीय पातळीवर 'अखिल भारतीय शेड्युल कास्ट फेडरेशन'(१९४२) या संघटनांची स्थापना आंबेडकरांनी केली. याद्वारे त्यांच्या अनुयायांनी त्यांचे नेतृत्व स्वीकारुन त्यांना राष्ट्रनेता म्हणून मान्यता दिली.

"माझ्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी, मी सशस्त्र युध्दात शत्रूस मारीत चाफेकरासारखा मरेन किंवा शिवाजी सारखा विजयी होऊन माझ्या मातृभूमीच्या मस्तकी स्वराज्याचा राज्यभिषेक करवीन..... यापुढे मी माझ्या देशाचे स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी सशस्त्रक्रांतीचा केतू उभारुन, मारिता मारिता मरेतो झुंजेन"(१८९९) अशी प्रतिज्ञा करणाऱ्या सावरकरांचा संघर्ष हा जुलमी शासनकर्त्या इंग्रजांविरुध्द होता.

किशोरवयातच सावरकरांनी समविचारी लोकांना एकत्र करुन'राष्ट्रभक्त समूह' नावाची गुप्त संघटना स्थापना केली. नंतर 'मित्रमेळा'(१९००) नावाची उघड आघाडी स्थापना करुन त्याद्वारे अनेक उत्सव, धार्मिक-ऐतिहासिक कार्यक्रम, चर्चासत्रे, व्याख्याने, पोवाडे इत्यादी कार्यक्रम जाहिरपणे साजरे करण्यास सुरुवात केली. यातूनच अनेक तरुण एकत्र येत गेले. पुढे राजकीय दृष्टया अतिशय जागरुक पुणे शहरात त्यांच्या संघटन कार्याला गती मिळाली, त्यांच कार्यक्षेत्र विस्तारत गेलं आणि त्यांनी 'अभिनव भारत'(१९०४) या संघटनेची स्थापना केली. राष्ट्रीय जनजागृतीसाठी पुण्यात विदेशी वस्तूंची प्रकटपणे होळी पेटविण्यात आली. उच्चशिक्षणासाठी, राष्ट्रभक्त युवकास मिळणारी शामजी कृष्ण वर्मांची शिष्यवृत्ती घेऊन सावरकर लंडनला पोहचल्यानंतर तेथेही त्यांनी, भारतातून शिकण्यासाठी लंडनला आलेल्या तरुणांना एकत्र करुन त्यांना क्रांतिकार्यात सामील करण्यासाठी संघटन व जागृती सुरु केली. त्यातून अगणित तरुण क्रांतिकार्यास शीर तळहाती घेऊन तयार होत गेले. सावरकरांमुळेच लंडन मधील क्रांतिकार्य फार जोमाने वाढले.

लेखन कार्य

डॉ.आंबेडकर व स्वा.सावरकर या दोघांनी लेखन कार्य हे विशिष्ट ध्येयपूर्ती साठी केले होते. लेखन कार्यामागचा त्यांचा हेतू हा समाजजागृती आणि राष्ट्रभक्ती होता.

डॉ.आंबेडकरांची लेखनाची सुरुवात वयाच्या २४व्या वर्षी अमेरीकेत झाली. 'प्राचीन भारतातील व्यापार' हा त्यांच्या एम.ए.च्या पदवीसाठीचा पहीला प्रबंध होता. त्यानंतर त्यांचे आणखी चार प्रबंध प्रकाशित झाले. भारतात आल्यानंतर त्यांनी वृत्तपत्र, साप्ताहीक, पाक्षिक सुरु केले. आणि त्यातील लेखातून त्यांनी भारतातील अनिष्ट चालीरीती, समाजजागृती, यावरच प्रामुख्याने प्रकाश टाकला. पुढे भारताच्या फाळणीचा विषय चर्चेत आल्यावर मुसलमान धर्माचा मुळापासून अभ्यास करुन 'थॉट्स ऑन पाकिस्तान' हा ग्रंथ लिहून देशात खळबळ उडवून दिली. त्यानंतर 'द अनटचेबल्स', 'व्हॉट कॉग्रेस अँड गांधी हॅव डन टू दि अनटचेबल्स', 'बुध्द अँड हिज धम्म' इत्यादी इंग्रजी भाषेतील ग्रंथ आणि तत्कालीन परिस्थितीवर प्रहार करणारे अनेक लेख आंबेडकरांनी लिहीलेत. त्यांना खटकलेल्या आणि काही गोष्टींवर भाष्य करण्याची आत्यंतिक गरज लक्षात घेऊन, त्याचा सखोल अभ्यास करुन आंबेडकरांनी लिखाण केलेले आढळून येते. भारतीय घटनेचा मसूदा तयार करुन 'संविधान' लिहीण्याचे महत्त्वाचे कार्य डॉ.आंबेडकरांनी केले. अगदी शेवटच्या श्वासापर्यंत त्यांनी आपले लेखनकार्य चालू ठेवले होते.

स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी अगदी बालवयातच लेखनाला सुरुवात केली होती. सावरकरांचे सुरुवातीचे लिखाण हे हिंदूसंस्कृती, ऐतिहासिक निबंध, पोवाडे, वर्तमानपत्रातून लेख अशा प्रकारचे होते. लंडनला गेल्यावर सावरकरांनी 'इटलीचा महान क्रांती सेनानी जोसेफ मॅझिनी' चे चरित्र प्रस्तावनेसह लिहीले. त्यानंतरच्या '१८५७ चे स्वातंत्र्यसमर' या ग्रंथाने तर अनेकांना क्रांतिकार्याची प्रेरणा मिळाली. ब्रायटनच्या समुद्रकिनाऱ्यावर अंतःकरणाला भिडणारे 'ने मजसी ने परत मातृभूमीला सागरा प्राण तळमळला' हे प्रसिद्ध काव्य, क्रांतिकार्यात संपूर्ण सावरकर कुटूंब उध्वस्त झाल्याचं कळल्यावर येसुवहीनीला काव्यरुपात लिहीलेले पत्र, अंदमानच्या काळकोठडीत दगडी भिंतीवर टोकदार दगडाच्या साह्याने लिहीलेले 'कमला' हे खंडकाव्य, 'सहा सोनेरी पाने', 'माझी जन्मठेप', 'काळेपाणी' इ. चा समावेश होता. काळानुरुप वेळोवेळी सावरकरांच्या हातून बरेच लेखन झाले. त्यात साहित्यातील सगळ्याच प्रकारांचा समावेश होता, असा एकही साहित्यप्रकार नव्हता की ज्यातून सावरकरांनी आपले विचार व्यक्त केले नाहीत. सावरकरांचे लिखाण प्रवाही, जिवंत, शरीरावर रोमांच उभे करणारे असे होते. यामध्ये कविता, पोवाडे, भारुड, निबंध, चरित्र, नाटक,दीर्घकाव्य,आत्मचरित्र,राजकीयलेख,विज्ञाननिष्ठ निबंध,कादंबरी, भाषाशुद्धीपर लेख इत्यादींचा समावेश होता. विभिन्न प्रकारच्या अडथळ्यांचे आयुष्य असूनही त्यांचे लेखन कार्य अविरत सुरु होते.

भविष्याचा वेध घेऊन वर्तमानातच त्यावर लिखाण करणारे दूरदृष्टीचे असे हे दोन द्रष्टे लेखक, म्हणूनच डॉ.आंबेडकर व स्वा.सावरकरांकडे आदराने बघीतले जाते.

अस्पृष्यता निवारण :

समाजात अस्पृश्यता ही दृढमूल झाली होती आणि ती दूर करण्याच्या प्रयत्नांना प्रारंभही झाला होता.१९२४ हे भारताच्या इतिहासातील एक महत्त्वाचे वर्ष गणले पाहिजे. अस्पृश्य समाजाचे नेते डॉ.आंबेडकर हे त्याच काळात मुंबईत वकिली करु लागले होते. आणि त्यांनी अस्पृश्य समाजात जागृतीला प्रारंभ केला होता. अस्पृश्य समाजातील सर्व नवेजूने कार्यकर्ते व समाजसेवक एकत्र जमवून २० जुलै १९२४ रोजी 'बहिष्कृत हितकारिणी सभा' ही संस्था स्थापना केली आणि अस्पृश्यता निवारणाच्या कार्याला प्रारंभ केला. डॉ.आंबेडकरांच्या जागृतीच्या कार्यामुळे अस्पृश्यांचा स्वाभीमान जागा होऊ लागला होता, न्यूनगंडाने पछाडलेले, आपले मस्तक किंचित वर करुन पाहू लागले होते. डॉ.आंबेडकरांनी सर्व अस्पृश्य समाजाला आपल्या निशाणाखाली एकत्र करुन महाडचे बंड पुकारले, आणि अस्पृश्यांच्या जीवनावर दूरगामी परिणाम करणारी घटना घडली. स्वजनोध्दारासाठी आपल्या दलित अनुयायांना स्वतः सोबत घेऊन डॉ.आंबेडकर महाड येथील चवदार तळ्यावर येऊन ठेपले आणि तळ्यातील एक ओंजळभर पाणी प्राशन करुन आपला मानवी आणि नागरी हक्क बजावला त्यामुळे महाडचे तळे सर्वांसाठी खुले झाले.

१९२४ मध्येच १४ वर्षे अंदमानच्या काळ्या पाण्याची शिक्षा भोगून स्वा.सावरकर रत्नागिरीत स्थानबध्द झाले होते. तिथे त्यांनी सर्व प्रथम सामाजिक कार्य हाती घेतले. अस्पृश्यता निवारण, सप्तबेड्या तोडणे (वेदोक्त बंदी, व्यवसाय बंदी, स्पर्श बंदी, सिंधू बंदी, शुद्धी बंदी, रोटी बंदी व बेटी बंदी), सहभोजन समारंभ आयोजित करणे, सर्व जातीच्या स्त्रियांचे हळदी-कुंकू करणे, देवालयात प्रवेश इत्यादी अनेक सामाजिक कार्य समाजसुधारक सावरकरांनी हाती घेतले होते. डॉ.आंबेडकरांनी नाशिक येथे काळाराम मंदिर प्रवेशाची घोषणा केली तेव्हा

स्वा.सावरकरांनी मंदिर प्रवेशाला जाहीर पाठिंबा दिला व सवर्णांनीच सर्व अस्पृश्यांचे स्वागत करावे आणि मंदिर सर्वांना मोकळे करावे, असे जाहीर करुन तसे पत्रकही वाटले. सावरकरांनी दानशूर शेठ भागोजी कीर यांच्या करवी रत्नागिरीत पतितपावन मंदिर उभारले व मंदिर प्रवेशाच्या काळात अत्यंत आदराने डॉ.आंबेडकरांना मंदिराचे उद्घाटन करण्यासाठी आमंत्रित केले. पण पूर्वनियोजित कार्यामुळे डॉ.आंबेडकर रत्नागिरीला येऊ शकले नाही. पण त्यांनी प्रत्युत्तरात सावरकरांची मुक्तकंठाने स्तुती केली आणि 'हे मंदिर बांधून आपण अस्पृश्यतेवर जी चढाई केली तिने अस्पृश्यतेला अखेरचे आचके देण्यास भाग पाडले.' तसेच आपल्या 'जनता' पत्रातील एका लेखात म्हंटले 'रत्नागिरीच्या बॅरिस्टर सावरकरांचे कार्य तर याबाबतीत बुद्धाच्या कार्या इतके निर्वाणीचे आहे. प्रत्यक्ष जातिभेदावरच तेथे शस्त्र उचलले आहे'.

सावरकरांची अस्पृश्यता निवारण मोहीम ही सामर्थ्यशाली बलाढ्य हिंदूराष्ट्र निर्माण करण्यासाठी, हिंदूंचं एकीकरण व त्यासाठी जातिहीन हिंदू समाजाची निर्मिती व सर्वांना समान समताभाव आणि हिंदू समाज एकसंघ व्हावा असे त्यांना वाटत होते. तर आंबेडकरांची अस्पृश्यता निवारण मोहीम ही स्वानुभवावर आधारीत होती. आणि आत्मोद्धार हा दुसऱ्याच्या कृपेने होत नसतो तो ज्याचा त्याने करायचा असतो, यावर त्यांचा ठाम विश्वास होता म्हणून आंबेडकरांनी स्वतः कृतिवीर बनून अनुयायांना प्रेरणा दिली. अशाच प्रकारचे उपदेश स्वा.सावरकरही अस्पृश्यांना करित. ते म्हणत, 'तुमचा रडवाद तुमच्या मार्गातील जितका अडथळा करतो तितका स्पृश्यांचा दुष्टपणा देखील करत नाही. गुंडगिरीस तोंड द्या, भिरुता सोडा. तुमच्यामध्ये धर्माकरिता जातीकरिता स्वार्थत्याग करणारे निपजत नाहीत तोवर दुसऱ्यांच्या नावे रडून काय उपयोग ?[७] थोडक्यात अस्पृश्यांनी स्वतःच्या उद्धारासाठी झटावे, रडत न बसता लढावे हा मंत्र डॉ.आंबेडकर आणि स्वा.सावरकर या दोन महान अस्पृश्योद्धारकांनी दिला.

धर्मांतर :

डॉ.आंबेडकरांना त्यांचा जन्म ज्या हिंदूधर्मात झाला त्या हिंदू धर्माची चौकट कायम ठेऊन अस्पृश्यता नष्ट करणे शक्य नाही हे लक्षात आले आणि त्यांनी धर्मांतर करण्याचे ठरविले. १३ ऑक्टोबर १९३५ रोजी नाशिक जिल्ह्यातील येवले येथे भरलेल्या अखिल भारतीय अस्पृश्य परिषदेच्या अध्यक्षस्थानावरुन बोलतांना त्यांनी धर्मांतराची घोषणा केली. डॉ.आंबेडकरांना असा धर्म स्वीकारायचा होता, ज्यामध्ये धर्म सोडण्याच्या कारणाचे निराकरण असेल. त्यांची धर्मांतराची घोषणा ऐकून अनेक धर्माची माणसे त्यांचा धर्म स्वीकारावा म्हणून प्रस्ताव घेऊन येत होती. प्रसंगी धमक्या देत होती. पण डॉ.आंबेडकरांना असा धर्म हवा होता जो या संस्कृतीत या भूमीत वाढलेला होता. त्यासाठी त्यांनी इतर सर्व धर्मांचा गंभीरपणे व सुक्ष्म अभ्यास केला.

डॉ.आंबेडकरांच्या मते ख्रिस्ती धर्माची आणि मुसलमान धर्माची संस्कृती वेगळी आहे. या दोन्ही संस्कृतीचे मूळ विदेशात आहे. म्हणूनच ख्रिस्ती धर्म स्वीकारणे किंवा मुसलमान धर्म स्वीकारणे म्हणजे आपल्या राष्ट्रहिताला मोठा धोका निर्माण करण्यासारखे होते. आपल्या राष्ट्रहिताला असा धोका होऊ नये म्हणून डॉ.आंबेडकरांनी गंभीरपणे विचार करुन ख्रिस्तीधर्म किंवा मुसलमान धर्म स्वीकारण्याचे टाळून अस्सल भारतीय संस्कृतीचेच अंग असलेला बौद्ध धर्म स्वीकारला आणि आपल्या लाखो अनुयायांनाही स्वीकारायला लावला. डॉ. आंबेडकरांची ही धार्मिक क्रांती आपल्या राष्ट्राचे हित जोपासणारी एक महान व ऐतिहासिक कृती होती.

'धर्मांतर हेच राष्ट्रांतर आहे' असे सावरकरांचे मत होते. पण भारतीय स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या वेळेचा अनुभव त्यांना आणि डॉ.आंबेडकर दोघांनाही आला होता. पाकिस्तानातील हिंदूचा कुणीच वाली नव्हता. बळजबरीने धर्मांतर सुरु होते. तेव्हा आंबेडकरांनी दलितांना आवाहन केले की, "पाकिस्तानामध्ये पेचात सापडलेल्या दलित समाजाने सापडेल त्या मार्गाने व साधनाने हिंदूस्थानात यावे. मुसलमान किंवा मुस्लिम लिगवर विश्वास ठेऊ नये. दलित वर्ग हिंदू समाजाचा तिरस्कार करतो म्हणून मुसलमान आपले मित्र आहेत असे समजू नये आणि केवळ जीव वाचविण्यासाठी इस्लाम धर्म स्वीकारु नये, आणि आपल्या समाजाच्या तोंडाला काळीमा लावू नये."या सर्व पार्श्वभूमीवर स्वा.सावरकरांनी ही बाब डॉ.आंबेडकरांच्या लक्षात आणून दिली आणि हिंदू धर्मातच रहावे असा आग्रह धरला. परंतू आंबेडकरांना कर्मठ लोकांच्या विरोधामुळे हिंदू धर्मात राहणे आता शक्य नाही आणि मुस्लिम धर्मात गेलेल्या लोकांना हीन दर्जाची वागणूक कशी मिळते हे ही लक्षात आले होते. आणि म्हणून सावरकरांनाही

ते मान्य करावे लागले आणि आंबेडकर यांच्याशी केलेल्या विचार मंथनातून बौद्ध धर्म स्वीकारावा असे निश्चित केल्या गेले. यामुळे राष्ट्रांतराचा धोका ही टळला.

सारांश :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्वातंत्र्यवीर सावरकर हे दोघेही भारताचे महान सुपूत होते. आपल्या राष्ट्राच्या अखंडतेची, सुरक्षिततेची आणि स्वातंत्र्याची निरंतर काळजी करणारे दूरदृष्टीचे जागरुक राष्ट्रभक्त नेते होते. अनेक शतकांपासून रुढधर्म पद्धतीत आणि समाजव्यवस्थेत, पारतंत्र्यात भारताचा समाजरथ रुतून पडला होता. त्याला त्यांनी वास्तवभूमीवर आणून नवी गती मिळवून दिली. आपल्या क्रांतिकारी व्यक्तिमत्वाने त्यांनी वैचारिक आणि व्यावहारिक दृष्टीने अभूतपूर्व असा क्रांतिकारक कालखंड निर्माण केला. त्यांनी समग्र भारतीय जीवनच एका क्रांतीकारी वळणवर आणले.

डॉ.आंबेडकर आणि स्वा.सावरकरांचे विचार प्रत्येक क्षेत्रात उपयोगी आहेत. कारण ते विचार जाज्ज्वल्य राष्ट्रभक्तीच्या मुशीतून व सामाजिक विषमतेच्या आगीतून तावून सुलाखून निघालेले आहेत. त्या क्षेत्रांमध्ये शिक्षण, संरक्षण, समाजसेवा, समता, विज्ञान, धर्म इ. विषय अंतर्भूत होतात. एकाच मिळालेल्या आयुष्यात विविध क्षेत्रात अत्युत्तम कामगिरीचा ठसा उमटवणारे आंबेडकर आणि सावरकर निश्चय व कर्तृत्वाने महामेरु ठरले.

ज्याप्रमाणे या दोन्ही नेत्यांचे विचार-तत्वज्ञान बऱ्याच बाबतीत समान होते त्याचप्रमाणे काही बाबतीत मतभिन्नता देखील होती. पण त्यांचा संघर्ष हा विचारांसाठी, तत्वासाठी होता त्यामुळे विचारभेदावरुन व्यक्तिभेद किंवा व्यक्तिद्वेषावर ते कधी उतरले नाहीत. आणि पुन्हा चांगल्या गोष्टीत चांगल्या घटनात त्यांचे विचार पुन्हा एक व्हायचेत.

डॉ.आंबेडकर आणि स्वा.सावरकर हे दोघेही आपल्या आयुष्यात यशस्वी झाले. कारण ते प्रवाहाविरुध्द पोहले. ज्या समाजात, राष्ट्रात राष्ट्रविघातक बाबी आहेत. त्याच्या विरुद्धच पोहलं पाहिजे यावर या दोघांचाही ठाम विश्वास होता. 'युगपुरुष कुणाच्या वाटेनं कधीच प्रवास करीत नाहीत. स्वतः वाट शोधतात, तयार करतात आणि मग हजारो लाखो लोक त्या वाटेचे अनुकरण करतात'.

व्यक्तिमत्व जडणघडणीतील प्रेरणास्थाने, विदेशातील शिक्षण, संघटनकार्य, लेखनकार्य, अस्पृश्यता निवारण, धर्मांतर या सर्व मुद्यांच्या आधारे डॉ.आंबेडकर व स्वा.सावरकर यांच्या विचारसरणीत राष्ट्रभक्ती ओतप्रोत भरली होती. व आपल्या समाजाविषयी अपार कणव होती हेच सिद्ध होते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- आंबेडकर ग्रंथायन — डॉ.धनराज डाहट. संकेत प्रकाशन, नागपूर
- भारतरत्न — नयन सरस्वते, मनोविकास, प्रकाशन
- डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर. — धनंजय कीर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
- पाकिस्तान अथवा भारताची फाळणी — डॉ.आंबेडकर.आर.बी. सुगत प्रकाशन, नागपूर
- महामानव डॉ.भीमराव रामजी आंबेडकर. — डॉ.ज्ञानराज काशीनाथ गायकवाड 'राजवंश ' राजवंश पब्लिकेशन, नवीमुंबई
- सावरकरांचा बुद्धिवाद : एक चिकित्सक अभ्यास — प्रा.शेषराव मोरे, निर्मल प्रकाशन, नांदेड-२
- क्रांतिसुर्य सावरकर — दे.गं.भा.अॅडशपांडे, मुकुंद शंकर दाते काळ प्रकाशन ,पूणे
- महाराष्ट्राचे शिल्पकार स्वातंत्र्यवीर सुधाकर देशपांडे

सावरकर महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई

- सावरकर आंबेडकर अेक समांतर प्रवास हेमंत चोपडे
  विजय प्रकाशन, नागपूर
- स्वातंत्र्यवीर सावरकर आक्षेप आणि अक्षय जोग
  वास्तव मृत्यूंजय प्रकाशन, पुणे
- स्वातंत्र्यवीर सावरकर आचार्य बाळाराव सावरकर
  रत्नागिरीपर्व (१९२४ ते १९३७) स्वातंत्र्यवीर सावरकर राष्ट्रीय स्मारक दादर, मुंबई
- स्वातंत्र्यवीर सावरकर विचार मंथन आचार्यडॉसुधाकर भालेराव.
  अनुवाद: आचार्य डॉ.श्री.प्र.कुलकर्णी
  प्रकाशक प्रा. प्रमोद सोहनी

संकेतस्थळ सूची

- https://indianexpress.com/article/opinion/columns/vinayak-damodar-savarkar-137th-birth-anniversary-bjp-arjun-ram-meghwal-6430311/
- https://www.researchgate.net/publication/339170090_Polemical_encounters_Ambedkar_and_Savarkar_on_Muslim_performativity
- https://www.hindustantimes.com/analysis/vd-savarkar-fought-caste-colonialism-and-orthodoxy-analysis/story-oHYQt9HkgjtjR3uz1br0iP.html
- https://swarajyamag.com/magazine/hindutva-and-dr-ambedkar
- https://www.mahamtb.com/Encyc/2020/3/1/article-on-veer-savarkar-and-dr-babasaheb-ambedkar.html
- https://www.loksatta.com/pune-news/marathi-actor-vikram-gokhale-dr-babasaheb-ambedkar-savarkar-hindu-sgy-87-2075984/
- http://savarkar.org/mr/encyc/2017/5/24/janamjatassprushatamrutyulekh.html
- http://savarkar.org/mr/encyc/2017/5/24/janmajatasprushatamruyulekhuttarradh.html
- https://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/146822
  http://hdl.handle.net/10603/146822
- https://epaper.tarunbharat.net/encyc/3/2020/03/01/Asmpage_3.pdf

गोविंदराव वारजुकर कलावाणिज्य-
महाविद्यालय नागभीड,
जिचंद्रपूर.441205

UGC Care Listed JournalISSN 2231 - 573X

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

MAH MAR 34737/13/1/2009-TC

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विशेषांक

वर्ष १२ वे, अंक - पहिला एप्रिल ते जून २०२१

• संपादक •

डॉ. शिवाजी हुसे

• अतिथी संपादक •

प्रा. कार्तिक रा. पाटील प्रा. प्रफुल एम. राजुरवाडे

• संपादक मंडळ •

डॉ. सर्जेराव जिगे
डॉ. ताहेर पठाण
डॉ. ममता इंगोले
डॉ. फुला बागूल
डॉ. वंदना महाजन
डॉ. वामन जाधव
डॉ. अनिल गर्जे
डॉ. प्रकाश खेत्री
डॉ. यशवंत सोनुने
डॉ. संजय भालेराव
डॉ. रामचंद्र झाडे

मूल्य : १७५ रुपये

या अंकातील लेखकांच्या मताशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही. या नियतकालिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे. परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी, हिवरखेडा रोड, कन्नड, जि. औरंगाबाद – ४३११०३, मो. ९४०४०००३९८

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरण	पान क्रमांक
•	शुभेच्छा – प्रा. कार्तिक पाटील	04
•	शोध महानवाचा : संपादकीय – प्रा. प्रफुल एम राजुरवाडे	06
1	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर–युगपुरुष – प्रा.डॉ. प्रमोद मनोहर बोधाने	11
2	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि अस्पृश्य – डॉ. सतिष खरात	14
3	महाडचा संग्राम: एक पाऊल परिवर्तनाच्या दिशेने – डॉ. दत्तात्रय रामचंद्र डुबल	20
4	स्वतंत्र मजूर पक्ष व खोती पध्दतीचे उच्चाटन– प्रा. डॉ. जयंत रतिराम रामटेके	23
5	डॉ. आंबेडकरांचे कोल्हापुर संस्थानातील अस्पृश्योध्दाराचे काय–डॉ.प्रदीप मोहन कांबळे	29
6	कुटूंब नियोजन आणि लोकसंख्या नियंत्रणाबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार– डॉ. भारती प्रमोद गायकवाड	33
7	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जातीनिर्मुलनविषयक विचार– प्रा. डॉ. रविंद्र विखार	39
8	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व अमरावती येथील अंबादेवी मंदिर प्रवेश सत्यागृह– प्रा. डॉ. कुसमेंद्र गं. सोनटक्के	45
9	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा खोती पध्दतीविरुध्द लढा– प्रा.डॉ. म्हात्रे सुभाष	48
10	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेतकरी व कामगार यांच्या हितासंबंधीचे कार्य– डॉ. बोडखे संजीव सुखलाल	52
11	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची सामाजिक लोकशाही–प्रा. कमलाकर शरद इंगळे	56
12	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक न्यायाची प्रासंगिकता– प्रा. डॉ. दशरथ आदे	59
13	महिला सक्षमीकरणात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान– प्रा.डॉ.संतोष पहारे	67
14	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्त्रि मुक्ती– डॉ. राजू पुं. किरमिरे	73
15	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि हिंदु कोड बिल– प्रा. विजय शामराव कांडलकर	78
16	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार व कार्य– डॉ.सुरेश मारुती चव्हाण	84
17	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार– प्रा. डॉ. पंकज रघुनाथ देवरे	88
18	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार– डॉ. संदिप म. राऊत	97
19	भारतीय चलन व अर्थव्यवस्थेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान– डॉ. विद्युल्लता राहूल हांडे	102
20	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची आर्थिक दृष्टी– प्रा.डॉ. फरिदा शफीक खान	109
21	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जल नियोजन कार्य– चंद्रमणी काशीनाथ भोवते	113
22	दलित नाटक – रंगभूमीची पूर्वपरंपरा व विकास– प्रा. डॉ. प्रफुल्ल तु.बन्सोड	123
23	डॉ बाबासाहेब .आंबेडकरांची ओजस्वी मराठी लेखन शैली– कु . लीना निलकंठराव उराडे .	131

24	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सांसदीय लोकशाहीसंबधी विचार– प्रा. विठ्ठल चौधरी	137
25	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे 'नवयान'– येवला ते नागपूर– डॉ. श्रीनिवास सातभाई	144
26	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे वृत्तपत्रीय काय – प्रा.डॉ.राजेंद्र गुलाबराव काकुस्ते	149
27	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे फाळणीविषयक विचार – डॉ. तीर्थराज कापगते.	155
28	डॉ. बी.बार. आंबेडकरांच्या विचारांचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव' डॉ. आर.ए. फुलकर, प्रा.व्ही.पी. काटकर	162
29	डॉबाबासाहेबआंबेडकरांचेशेती व शेतकरी धोरण - प्रा.बालाजी रावसाहेब बोडके	169
30	आंबेडकरी चळवळ आणि दलित साहित्य - डॉ. मथुरा मेवाड	173
31	आंबेडकरी विचारांचा दलित साहित्यावरील प्रभाव - प्रा.डॉ. रामकिशन दहिफळे	178
32	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक चिंतन .– डॉ.अनमोल शेंडे	184
33	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्यां वृत्तपत्रांची प्रासंगिकता एक चिकित्सक अध्ययन विकास गवई	190
34	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा वृत्तपत्रीय प्रपंच – डॉ. युवराज धबडगे	197
35	पत्रकारिता आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – डॉ. मोहन राजाराम कापगते	205

ISSN 2319 - 359X

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - IX Issue - II March - August - 2021

English / Marathi Part - I

Peer Reviewed Refereed and UGC Listed Journal No. 47026

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING

2019 - 6.601

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R), M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - IX, ISSUE - II - MARCH - AUGUST - 2021
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 6.601 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२४	नागपूर जिल्ह्यातील पाच तहसिलांतील फुटपाथवरील उपहारगृहातील श्रमिकांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्यांचे अध्ययन प्रा. विजय जानराव पाठक प्राचार्य डॉ. जयदेव बी. लांजेवार	१२६-१३०

ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - IX, Issue – II, March - August - 2021
Impact Factor 2019 - 6.601 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

प्राचार्य डॉ. जयदेव बी. लांजेवार

In Recognition of the Publication of the Paper Titled

नागपूर जिल्ह्यातील पाच तहसिलीतील फुटपाथवरील [illegible]
श्रमिकांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्यांचे अध्य[illegible]

Editor : Vinay S. Hatole

Ajanta Prakashan, Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 9822620877
Tel. No.: (0240) 2400877, ajanta6060@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

२४. नागपूर जिल्ह्यातील पाच तहसिलीतील फुटपाथवरील उपहारगृहातील श्रमिकांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्यांचे अध्ययन

प्रा. विजय बाबराव पाठक
संशोधनकर्ता, श्रीनिकेतन कला व वाणिज्य महाविद्यालय, रेशीमबाग, नागपूर.
प्राचार्य डॉ. जयदेव बी. लांजेवार
अॅड. विठ्ठलराव बनपूरकर मेमोरियल कला-वाणिज्य महाविद्यालय, मालेवाडा, जि. गडचिरोली.

सारांश

फुटपाथच्या कडेला असलेल्या उपहार गृहातील श्रमीक हे समाजाचाच एक भाग आहे व त्यांच्या समस्या या समाजाच्या समस्या देखील आहेत त्यांच्या समस्यांचे उचित निराकरण होण्याच्या दृष्टीकोनातून समाजाच्या सहभागाची नितांत आवश्यकता आहे. प्रस्तुत अध्ययनात सहेतूक नमूना निवड पद्धतीचा वापर करण्यात आला व त्या अंतर्गत यादृच्छिक पद्धतीच्या उपयोगाने नागपूर जिल्ह्यातील उमरेड, भिवापूर, कुही, हिंगणा व कळमेश्वर या ५ तालुक्यातून प्रत्येकी ३० याप्रमाणे एकुण १५० उपहारगृह श्रमीकांची निवड करण्यात आली.

प्रस्तावना

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताच्या आर्थिक विकासाला खऱ्या अर्थाने सुरूवात झाली. योजनारुपी सुकाणू आणि अंकरूपी होकायंत्र यांच्या साह्याने भारतीय राज्यकर्ते भारताची जीवननौका सुबत्तेच्या तीरावर पोहोचवण्याची धडपड करीत आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरच्या ७२ वर्षांच्या ह्या कालावधीत आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक व संरक्षण विषयक अनेक घटना, घडामोडी झाल्या, प्रगतीसुद्धा झाली परंतु विकासाचा जो वेग अपेक्षित होता तो साध्य झालेला नाही, हे मान्य करावेच लागेल. आपल्या पंचवार्षिक योजनांच्या अंतर्गत गरीबी लवकरात लवकर दूर करण्याचे ठरले होते. परंतु प्रत्यक्षात स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर दहा योजना राबहूनही देशातील श्रीमंत अधिक श्रीमंत तर गरीब आणखी गरीब झालेले आहेत. यामध्ये दारिद्र्य रेषेखालील जीवन जगणारे यांचा समावेश आहे. यामध्ये असंघटित क्षेत्रातील कामगार, शेतमजूर, व्यावसायिक मजूर आणि माथाडी, हमाल, कष्टकऱ्यांचा समावेश होतो. अजूनही त्यांच्याकडे दुर्लक्ष होत आहे. कामगार कायद्याच्या संरक्षणापासून हा वर्ग अलीप्त असल्याचे दिसून येते.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळात संघटित औद्योगिक श्रमीकांच्या मनात धगधगणाऱ्या असंतोषाच्या ज्वालामुखी शांत करण्यासाठी, श्रमीकांच्या शक्तिला योग्य वळण देण्यासाठी व योजनांच्या अंतर्गत आखण्यात आलेल्या विकास कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीसाठी कामगारांचे सहकार्य मिळविण्यासाठी भारत सरकारने जाणीवपूर्वक काही धोरणे अंमलात आणलीत. औद्योगिक कामगारांचे जीवन समृद्ध करण्याकरीता काही निश्चित प्रयत्न केले. मजबूत संघटनेच्या बळावर संप, हरताळ इत्यादी मार्गांचा अवलंब करून औद्योगिक

[illegible]री आपल्या मागण्या पदरी पाडून घेतल्यात. मुंबईमध्ये झालेला गिरणी कामगारांचा संप हे [illegible] [illegible] आहे. परंतु स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळात असंघटित श्रमीकांच्या बाबतीत विशेष असे काम झाले [illegible]. मजबूत संघटना नसल्यामुळे, कायद्याचे ज्ञान नसल्यामुळे, असंघटित कामगारांना योग्य कार्यकर्ते [illegible] [illegible] नेते नसल्यामुळे शेतमजुर व्यावसायिक मजूर, कष्टकरी, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] उपाहारगृह कामगार हे सरकार, पुढारी व समाजाकडून दुर्लक्षित राहिले. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] बारमासाठी काम मळणाऱ्या शेतमजुरांना व व्यवसायात राबणाऱ्या कष्टकरी, श्रमजीवी कामगारांना [illegible] [illegible] नाही व त्यांच्या पिळवणूकीची प्रक्रिया बंद झालेली नाही. उपासमारीच्या वेदनेला [illegible] [illegible] [illegible] देत नाही म्हणूनच ते आपले जीवन जगत आहे

उपेक्षित, असंघटीत, असंरक्षित, श्रमजीवी कष्टकऱ्यांसाठी कायदा करणार महाराष्ट्र राज्य हे भारतातील [illegible] व एकमेव राज्य आहे हे उल्लेखनिय! विविध क्षेत्रातील अंगमेहनती, असंरक्षित, श्रमजीवी कष्टकऱ्यांना जीवन जगण्याचा अर्थ देणारा कायदा म्हणजे 'माथाडी कायदा' असे म्हणणे या ठिकाणी अतिशयोक्तीचे होणार नाही.

२१ वे शतक हे सामान्य माणसांचे जीवनस्तर उंचविणारे शतक आहे. गेल्या १० ते १२ वर्षात आपल्या देशात राबवलेल्या जागतिकीकरणाच्या एका स्पष्ट परिणाम म्हणजे संघटित सुरक्षित रोजगारामध्ये झालेली घट आणि पर्यायाने असंघटित कोणतेही संरक्षण कायद्याचे कवच नसलेल्या रोजगारात झालेली वाढ होय.

फुटपाथवरील उपाहारगृहात काम करणारा श्रमिक नावाचा मनुष्य सर्वसामान्य व्यक्तीतील आहे. तो समाजात आपले जीवन सर्वच स्तरावर दारिद्र्यात घालवित आहे. किमान वेतन, हक्काची रजा कायदेशिर सुरक्षीततेचा लाभ त्यांना मिळालेले नाही. त्यांना निवृत्ती वेतन व आरोग्य, संरक्षण सामाजिक सुरक्षीततेची गरज निर्माण झाली आहे. फुटपाथवरील उपाहारगृह श्रमिकांचे समाजातील स्थान, शिक्षणाच्या सुविधा, राहण्याचे, आरोग्याच्या सुविधा इ. सामाजिक व आर्थिक समस्या या अभ्यासाने सोडविण्याकरिता हा विषय अभ्यासासाठी महत्वाचा वाटला तसेच संशोधक वाणिज्य व अर्थशास्त्र ह्या विषयाचा अध्यापक असल्यामुळे सदर विषयाची निवड केली आहे.

फुटपाथवरील उपाहारगृहात काम करणारा श्रमिक हा समाजाचा एक महत्वपूर्ण घटक आहे. त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. त्याला राष्ट्रीय प्रवाहाखाली आणण्याची गरज आहे. त्याचे प्रश्न सोडविण्याची गरज आहे. या सर्व बाबीमुळे या विषयात अधिकपूर्वक विचार करण्यात येईल. [illegible] [illegible] या विषयावर [illegible] [illegible] अभ्यास करता येणार नाही तोपर्यंत हा श्रमिक उपेक्षित राहणार आहे. म्हणूनच मी या विषयाची निवड [illegible] त्यांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्येचा अभ्यास करणार आहे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे. [illegible] या विषयाची निवड केलेली आहे.

फुटपाथच्या कडेला असलेल्या उपाहारगृहात काम करणारे श्रमिक हे असंघटित [illegible] [illegible] [illegible]च्या दृष्टीने हे क्षेत्र दुर्लक्षित क्षेत्र आहे. [illegible] [illegible] [illegible] या क्षेत्र [illegible] [illegible] [illegible] आहे

नाही, त्यातच त्यांच्या समामजिक व आर्थिक समस्यांना देखील कोणत्याच माध्यमाद्वारे प्रभावीपणे संबोधण्यात आले नाही. ही गरज लक्षात घेता फुटपाथच्या कडेला असलेल्या उपहारगृहात काम करणाऱ्या श्रमीकांच्या सामाजिक आर्थिक समस्यांना कोणकोणती कारणे जबाबदार आहेत हे जाणून घेण्याच्या उद्देशाने या अभ्यास–विषयाची निवड करण्यात आली.

उपहारगृहात काम करणाऱ्या श्रमीकांच्या आर्थिक समस्या दर्शक सारणी

नागपूर जिल्हयातील उपहारगृहात काम करणाऱ्या श्रमीकांच्या आर्थिक समस्यांचे अध्ययन करत असता प्रत्येक उपहारगृहात काम करणाऱ्या श्रमीकांच्या कुटुबांवर कर्ज असल्याचे समजले. हे कर्ज त्यांनी कोणकोणत्या कारणांसाठी घेतले? हे अभ्यासने क्रम प्राप्त आहे. कर्जाची कारणे जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला असता पुढील आकडेवरी प्राप्त झाली.

अ. क्र.	विवरण	संख्या	प्र. प्रमाण
१.	घर बांधणी, दुरूस्ती, खरेदी	१४	९%
२.	लग्न, बारसे, वाढदिवस, तेरवी, श्राध्द	१८	१२%
३.	आजारपण	२१	१३.८६%
४.	अन्न व वस्त्रांसाठी	२०	१३.४३%
५.	व्यापार व व्यवसाय	२०	१३.७२%
६.	जुगार, सट्टा, लॉटरी	१२	७.७१%
७.	व्यसनां साठी	१५	९.८५%
८.	मुलांच्या शिक्षणासाठी	११	७.४३%
९.	इतर कारणांसाठी	१९	१३%
	एकूण	१५०	१००%

वरील सारणीवरून असे निदर्शनास येते की, घर बांधणी, खरेदी, दुरूस्तीसाठी ९%, मुलांच्या शिक्षणासाठी ७.४३% कर्ज घेणारांचे प्रमाण कमी असून त्या तुलनेत सामाजिक कार्यासाठी १२.००%, कर्ज फेडण्यासाठी व इतर कारणांसाठी १३.१४% कर्ज घेतले आहे. आजारपणासाठी १३.८६% तर जुगार, लॉटरीसाठी ७.७१%, व्यसनांसाठी ९.८५% या अनावश्यक कारणांसाठी नागपूर जिल्हयातील उपहारगृहात काम करणाऱ्या कामगारांनी कर्ज घेतले आहे. मुलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी सुद्धा १३.४३% लोकांना कर्ज घ्यावे लागले आहे. हे विचार करण्यासारखे आहे. व्यापार, व्यवसायासाठी १३% कामगारांनी आर्थिक कर्ज घेतलेले आहे.

नागपूर जिल्हयातील उपहारगृहात काम करणाऱ्या श्रमीकांच्या कुटुंब प्रमुखाला किंवा तरूणाला कष्ट करून कुटुंबाची उपजिविका चालवावी लागते. पण त्यांच्या उत्पनातून कुटुंबाच्या गरजा पूर्ण होत नसल्याने [illegible] त्यामुळे महिलांना सुद्धा कुटुंबाचा भार उचलण्यासाठी विविध कामे करावी लागतात. महिला [illegible] दुसऱ्याकडे धुणी भांडी करणे, बांधकामावर मजुरी करणे; घरी विडया वळणे, इत्यादी कामे करताना

हून येतात. १५० उत्तरदात्यांच्या कुटुंबातील किती स्त्रियांना व अविवाहित मुलींना कामे करावे लागतात? या विषयी माहिती संकलीत केली असता खालील आकडेवारी प्राप्त झाली.

अ. क्र.	विवरण	संख्या	प्र. प्रमाण
१.	महिला कामावर न जाणाऱ्या कुटुंबाची संख्या	६६	४४.२९%
२.	महिला कामावर जाणाऱ्या कुटुंबाची संख्या	४४	२९.५७%
३.	एक महिला कामावर जाणाऱ्या कुटुंबाची संख्या	२५	१६.१२%
४.	दोन महिला कामावर जाणाऱ्या कुटुंबाची संख्या	१५	१०.०२%
	एकूण	१५०	१००%

वरील सारणीवरून असे निदर्शनास येते कि ६६ (४४.२९%) कुटुंबातील महिला कामगार म्हणून कामे करीत नाही. ४४ (२९.५७%) कुटुंबातील एक महिला कामगार म्हणून कामे करतात. २५ (१६.१२%) कुटुंबातील दोन महिला कामगार म्हणून कामे करतात. तर १५ (१०.०२%) कुटुंबातील तीन महिला कामगार म्हणून कामे करतात.

या वरून असे स्पष्ट होते की, नागपूर जिल्हयातील उपहारगृहात काम करणाऱ्या श्रमीकांच्या कुटुंबाच्या आर्थिक गरजा पूर्णकरण्यासाठी ५५.७१% कुटुंबातील महिलांना कामगार म्हणून कामे करावी लागतात. घर सांभाळण्याची जबाबदारी सोडून, मुलांचा सांभाळ करण्याचे सोडून, त्याचे वर संस्कार करण्याचे सोडून कुटुंबाच्या पोटाची खळगी भरण्यासाठी महिलांना कामे करावी लागतात.

निष्कर्ष

नागपूर जिल्हयातील उपहारगृहात काम करणाऱ्या श्रमीकांच्या आर्थिक समस्यांचा अभ्यास करतांना असे आढळून आले की उत्तरदात्यांची स्थिती समाधानकारक असली तरी फारशी चांगली नाही. त्यांच्या राहणीमानाचा दर्जा पाहिजे तितका उंचावलेला नाही त्यामुळे उत्तरदात्यांच्या आर्थिक परिस्थितीचा परिणाम सामाजिक जीवनावर विशेष झाला असे आढळून येते. कामगारांनी विशिष्ट कारणासाठीच कर्ज घेतात असे नाही. कर्जाची शक्य जेवढी कारणे असू शकतात. त्यासर्व कारणांसाठी त्यांनी कर्ज घेतल्याचे दिसून येते. प्रत्येकांच्या समस्या भिन्न भिन्न स्वरूपाच्या आहेत. पण आर्थिक समस्या या सर्वांच्या आहेत.

संदर्भ सूची

१. अळतेकर ए. एस. 'द पोझिशन ऑफ वुमेन इन हिंदू सिव्हिलायझेशन', नवी दिल्ली, १९६२.
२. अनंतराम शरयू, वडसे उमा – 'भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई १९९७.
३. आंबर्डेकर ना. श., पाटील ज. फा. –'भारतीय कामगार समस्या व कामगार विधान' ,प्रकाशन महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती, विजयनगर, पुणे, १९७९
४. कऱ्हाडे, बी. एम. शास्त्रीय संशोधन पद्धती, पिंपळापुरे अँण्ड कं. पब्लीशर, नागपूर, २०११
५. काळदाते सुधा – ''औद्योगिक समाजशास्त्र'', नाथ प्रकाशन, औरंगाबाद, १९८२
६. गुप्ता पद्मिनीसेन – 'वुमेन्स वर्क्स ऑफ इंडिया' आशिया पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई, १९६०